

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ШКОЛИ

HUMANITARIAN EDUCATION IN HIGHER SCHOOL

УДК 82.1(477):58

Берко Й.М., д.б.н., професор[©]

*Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З. Гжицького*

БОТАНІКО-ТРОПЕЇЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ «КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Викладаються результати ботанічного і тропеїчного аналізів 58 рослин за їх народними назвами, які вжиті в поетичних творах «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, «Кобзар», ботанічний аналіз творів, назви рослин, тропи.*

Незважаючи на добре відому усім велику любов Тараса Шевченка до природи, й особливо до чарівної природи рідного краю, його захоплення багатством і своєрідністю її рослинного світу, що так талановито відтворені в його мистецьких, прозових та поетичних творах, все ж ботанічна тема творчої спадщини поета, як нам здається, залишається ще недостатньо опрацьованою і висвітленою. Різні за повнотою та об'єктивністю відомості з цього питання знаходимо у низці наукових статей [1, 3, 5], монографії Марієтти Шагінян [8], історико-біографічному романі Зинаїди Тулуб [7] і особливо у праці Г.К. Смика, В.В. Капустяна та Н.Г. Юніцю [6], яка спеціально присвячена огляду представників рослинного світу у творах Тараса Шевченка.

Відаючи належне цій праці, в якій її автори вказують на вживання Тарасом Шевченком у його творах понад 80 видів рослин української флори, однак характеристика цих рослин дається абстраговано від ідейного і змістового звучання творів. Вона обмежується лише наведенням цитат з творів поета з назвою тієї чи іншої рослини та описом її ботанічних і еколого-біологічних особливостей, а також викладом відомостей господарського значення. Натомість, як нам здається, для повнішого висвітлення ботанічного

[©] Берко Й.М., 2012

аспекту творчості поета варто акцентувати увагу на з'ясуванні систематичного положення рослин, їх співвідношення за життєвими формами, способом існування, а найголовніше – якою була мета автора поетичних творів у «вживленні» в їх тіло тих чи інших назв рослин, в якому тропеїчному значенні вони в них виступають і яке смислове значення несуть.

Саме під таким кутом зору нами була зроблена спроба ботанічного аналізу усіх 237 поетичних творів Тараса Шевченка, які наводяться у «Кобзарі» видання 2003 року [10]. На підставі цього аналізу внаслідок прочитання усіх творів з'ясовано, що назви рослин у них вжиті поетом лише у 84 творах, що становить 35,4 % від їх загальної кількості. Цікаво, що Тарас Шевченко під час написання цих творів «уживив» у їх текст аж 58 назв рослин. Не менш цікавим є і те, що, окрім рослин, у творах поетом вжито також лише одну назву представника царства гриби, яким виявився широко розповсюджений у наших краях опеньок (табл.1).

Таблиця 1

Перелік назв рослин з поетичних творів «Кобзаря» Тараса Шевченка

№ з/п	Назви рослин, ужитих у творах	Науковий відповідник (українською та латинською) мовами, вжитих у творах назв рослин	К-сть творів, у яких ужито назву рослини	К-сть разів ужито назву рослини у творах
1	2	3	4	5
	Рослини			
1.	Верба	Верба (<i>Salix L.</i>)	21	30
2.	Тополя	Тополя (<i>Populus L.</i>)	17	27
3.	Калина	Калина (<i>Viburnum L.</i>)	16	39
4.	Жито	Жито звичайне (<i>Secale cereale L.</i>)	13	17
5.	Дуб	Дуб (<i>Quercus L.</i>)	10	19
6.	Барвінок	Барвінок (<i>Vinca L.</i>)	10	11
7.	Осока	Осока (<i>Carex L.</i>)	8	13
8.	Терен	Терен (<i>Prunus L.</i>)	8	9
9.	Пшениця	Пшениця (<i>Triticum L.</i>)	7	7
10.	Рута	Рута (<i>Ruta L.</i>)	6	9
11.	Очерет	Очерет звичайний [<i>Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steudel</i>]*	6	8
12.	Мак	Мак (<i>Papaver L.</i>)	6	7
13.	Лілія, лілея, крин	Лілія (<i>Lilium L.</i>)	6	6
14.	Явір	Явір (<i>Acer pseudoplatanus L.</i>)	5	9
15.	Ряст	Ряст (<i>Corydalis Went.)</i>	4	5
16.	Будяк	Будяк (<i>Carduus L.</i>)	4	4
17.	Кропива	Кропива (<i>Urtica L.</i>)	4	4
18.	Тирса	Ковила волосиста (<i>Stipa capillata L.</i>)	4	4
19.	Горох	Горох (<i>Pisum L.</i>)	3	4
20.	Ялина	Ялина, смерека (<i>Picea A. Dietr.</i>)	3	4
21.	Ясен	Ясен (<i>Fraxinus L.</i>)	3	4
22.	Постернак	Пастернак (<i>Pastinaca L.</i>)	2	3
23.	Сон-трава	Сон (<i>Pulsatilla Miller</i>)	2	3
24.	Богила	Бугиля (<i>Anthriscus Pers.</i>)	2	2
25.	Вишня	Вишня (<i>Cerasus Juss.</i>)	2	2

26.	Груша	Груша (<i>Pyrus L.</i>)	2	2
27.	Капуста	Капуста (<i>Brassica L.</i>)	2	2
28.	Кукіль	Кукіль звичайний (<i>Agrostemma githago L.</i>)	2	2
29.	Петрушка	Петрушка городня [<i>Petroselinum crispum (Miller) A. W. Hill.</i>]	2	2
30.	Плоскінь	Конопля (<i>Cannabis L.</i>); чоловічі особини конопель	2	2
31.	Хміль	Хміль звичайний (<i>Humulus lupulus L.</i>)	2	2
32.	Черешня	Черешня [<i>Cerasus avium (L.) Moench</i>]	2	2
33.	Берест	Берест (<i>Ulmus minor Miller</i>)	1	2
34.	Картопля	Картопля (<i>Solanum L.</i>)	1	2
35.	Лопух	Лопух (<i>Arctium L.</i>)	1	2
36.	Хрін	Хрін звичайний (<i>Armoracia rusticana P. Gaertner, B. Meyer & Schreb.</i>)	1	2
37.	Блекота	Блекота (<i>Hyoscyamus L.</i>)	1	1
38.	Васильки	Васильки (<i>Ocimum L.</i>)	1	1
39.	Гречка	Гречка (<i>Fagopyrum Miller</i>)	1	1
40.	Зіновать	Зіновать (<i>Chamaecytisus Link</i>)	1	1
41.	Квасоля	Квасоля (<i>Phaseolus L.</i>)	1	1
42.	Кедр	Кедр ліванський (<i>Cedrus libani A. Richard</i>)	1	1
43.	Королевий цвіт	Ймовірно – рябчик руський (<i>Fritillaria ruthenica Wikstrom</i>)	1	1
44.	Кукурудза	Кукурудза звичайна (<i>Zea mays L.</i>)	1	1
45.	Лебеда	Лутига (<i>Antriplex L.</i>)	1	1
46.	Лілея	Ймовірно – латаття біле (<i>Nymphaea alba L.</i>)	1	1
47.	Лілея - снігоцвіт	Ймовірно – Підсніжник звичайний (<i>Galanthus nivalis L.</i>)	1	1
48.	Любисток	Любисток лікарський (<i>Levisticum officinale Koch</i>)	1	1
49.	Льон	Льон (<i>Linum L.</i>)	1	1
50.	Платан	Платан (<i>Platanus L.</i>)	1	1
51.	Плющ	Плющ звичайний (<i>Hedera helix L.</i>)	1	1
52.	Роман	Роман (<i>Anthemis L.</i>)	1	1
53.	Ряска	Ряска (<i>Lemna L.</i>)	1	1
54.	Смоква	Смоківниця звичайна (<i>Ficus carica L.</i>)	1	1
55.	Сокорина	Осокір (<i>Populus nigra L.</i>)	1	1
56.	Спориш	Гірчак, спориш (<i>Polygonum L.</i>)	1	1
57.	Щириця	Щириця (<i>Amaranthus L.</i>)	1	1
58.	Яблуня	Яблуня (<i>Malus Miller</i>)	1	1
	Гриби			
1.	Опеньок	Опеньок осінній справжній [<i>Armillaria mellea (Vahl. ex Fr.) Kumm</i>]	3	3
		Разом		297

* У таблиці подаються наукові бінарні назви тих рослин, які належать до родів, що у флорі України представлені одним видом або для уточнення їх народних назв

Зауважимо, що практично усі назви рослин, які використовував Т. Шевченко у своїх творах, є однослівними, наприклад, верба, калина, терен та інші, що є характерною особливістю народних назв [2]. На противагу народним, наукові назви рослин є двослівними (бінарними). Перше слово у такій назві означає належність рослини до роду, а разом перше з другим словом є назвою виду. У науковій літературі, окрім назви виду рідною мовою, подається також його назва по-латині, як правило, зі скороченим прізвищем автора, що перший описав цей вид [4]. Наприклад, верба біла (*Salix alba* L.), жито звичайне (*Secale cereale* L.), яблуна домашня (*Malus domestica* Borkh.).

Отже, вживані Т. Шевченком у його творах назви рослин є назвами родів, до яких належать ці рослини. Роди рослин за сукупністю споріднених ознак об'єднуються у таксономічну категорію вищого рангу, якою є родина. З'ясовано, що рослини з творів «Кобзаря» за їх родовими назвами належать до 34 родин. Відносно за найбільшою кількістю родів (3 - 5) серед цих родин виділяються родини тонконогові (жито, пшениця, очерет, тирса, кукурудза), розові (терен, вишня, груша, черешня, яблуна), селерові (бугиля, пастернак, петрушка, любисток), бобові (горох, зіновать, квасоля) та айстрові (будяк, лопух, роман). Усі решта родини представлені переважно одним, рідше двома родами.

Щодо належності аналізованих родових назв рослин до таксономічних категорій високих рангів, то відзначимо, що лише один рід (ялина) родини соснові належить до класу хвойні відділу голонасінні. Усі решта рослини – це представники відділу покритонасінні, які розподіляються між двома його класами, а саме: класом однодольні з п'ятьма родинами (амарилісові, лілійні, осокові, ряскові, тонконогові) та класом дводольні, до якого належать усі інші родини.

Щодо належності розглядуваних рослин до категорій життєвих форм і способу їх життя, то встановлено, що більшість з них, а саме 25, належать до трав'яних багаторічників і дворічників, 19 з яких є дикоростучими і лише 6 культивуються людиною (капуста, картопля, лілія, любисток, пастернак, рута). З однорічними травами картина є протилежною: 10 рослин (жито, пшениця, гречка та ін.) є окультуреними, тоді як до дикорослих цих трав належить лише 4 рослини (кукіль, лебеда, спориш, щириця). Достатньо багато у творах «Кобзаря» рослин, що є деревами, причому 9 з них (верба, дуб, тополя та ін.) є дикоростучими, а 6, навпаки, з прадавен вирощуються в культурі людиною. Лише 4 рослини – зіновать, калина, терен і плющ належать до кущів, які є дикоростучими.

Викликає також зацікавлення питання про частоту вживання у творах «Кобзаря» тих чи інших родових назв рослин. Відповідь стосовно цього знаходимо в таблиці 1, з якої видно, що улюбленими для Шевченка були рослини верба, тополя і калина, які вживані відповідно у 21, 17 і 16 творах. Хоча, відзначимо, калина дещо поступається перед вербою та тополею за кількістю творів, у яких вона є вживаною поетом, однак за кількістю повторень її назви у цих творах вона посідає чільне місце – аж 39 разів. До речі,

більше разів у своїх творах Тарас Шевченко не повторив назви жодної іншої рослини.

Узагальнені відомості про співвідношення між кількістю творів і кількістю вживаних у цих творах назв рослин та частоту їх вживання наведено у таблиці 2.

Таблиця 2.

Співвідношення між кількістю творів «Кобзаря» Т. Шевченка і кількістю вживаних у цих творах назв рослин та частотою їх вживання

Назви рослин, що вжиті у творах		Кількість творів, у яких ужито назви кожної рослини	Повторюваність назви кожної рослини у творах
Кількість	У % від усіх 58 назв рослин, ужитих у творах		
1	1,7	Понад 20	30
2	3,5	15 - 19	33 *
3	5,2	10 – 14	15,7
8	13,8	5 - 9	8,5
18	31,0	2 - 4	2,9
26	44,8	1	1,1

* Тут і далі – середньоарифметичне значення

Із неї видно, що назви перших трьох рослин є найчастіше вживаними у творах з наявною у них ботанічною лексикою. Цими рослинами є верба, тополя і калина. Очевидно, знаючи глибинний зв'язок творчості поета з пісенним багатством народу, інакшого і не можна було очікувати. Цим виявленим кількісним співвідношенням назв рослин у творах поета можна стверджувати, що ним, можливо й не усвідомлено, були виокремлені одночасно одна з найхарактерніших рис менталітету українського народу, зокрема, його правічна любов до рослин, та ботанічні символи України, що виражені у відомій народній приказці: «Без верби, а ми додамо від себе – тополі, і калини, немає України».

Звичайно, інші рослини, порівняно із трійкою цих рослин, значно поступаються їм за ступенем вживаності у творах «Кобзаря». Особливо контрастно у цьому плані виглядають 26 назв рослин, які становлять майже 44,8 % від усіх рослин, ужитих у творах, що виявлені кожна лише в одному творі і її назва, за окремими винятками, не має повторення ні у цьому творі, ні в інших.

Завершуючи виклад результатів ботанічного аналізу, розглянемо не менш цікаве питання щодо особливостей і мотивів «вживлення» Т. Шевченком у зміст поетичних творів тих чи інших назв рослин, про те смислове навантаження, яким вони наділялися для розкриття ідеї всього твору, його центрального образу чи окремого епізоду. З шевченкознавчих праць відомо, що поет назви рослин широко використовував для творення різних видів тропів (порівнянь, метафор, уособлень, алегорій, гіпербол та ін.), які посідають

важливе місце у його системі художньо-образних засобів [9]. З огляду на це, стає цікавим, наскільки поетом враховувалися при мистецькому описі й оцінці певного явища чи творення словесного образу характерні риси морфології рослин, їх феноритміка, життєвість, особливості екології, а також та роль, яку вони відіграють у практичній діяльності людини, в задоволенні її естетичних і духовних потреб.

Звичайно, обсяг статті не дозволяє розглянути усі назви рослин, що вживалися Т. Шевченком у його творах. З огляду на це, обмежимося у цьому контексті розглядом рослини за назвою «верба». За життєвою формою вона є переважно деревом і належить до найпоширеніших представників рослинного світу України і найбільш улюбленою в народі. На теренах України відомо 26 видів верб [2], які, однак, в народі фактично не розпізнаються на видовому рівні, а називаються усі разом, за винятком деяких кущових видів, що зветься лозами, спільною родовою назвою «верба». Більшість видів верб є вологолюбними рослинами, чим і визначається характер їх оселищ – береги річок, потоків, ставків, вологі луки, болота тощо.

Як невід'ємний компонент українського села і постійний, протягом століть, об'єкт господарської діяльності його людей, верба не могла не увійти у їх духовний світ, не спонукати збагаченню їх естетичних уподобань, виникненню міфологічних уявлень та розвою фольклорної творчості. Свідченням цьому є різноманітні народні повір'я, легенди, казки, прислів'я, приказки, коломийки, веснянки, купальські, весільні, жартівливі, жнивварські, парубоцькі та інші народні пісні, що безпосередньо пов'язані з вербою. Ця рослина, як, загалом, багато інших рослин у різних жанрах народної творчості наділяються рисами і властивостями, що притаманні людині: вони можуть розмовляти, сумувати, радіти, звертатися за порадою чи просити допомоги [3].

Знаючи чудово це багатство української народної творчості, а також особливо примітне місце верби в природній архітектурі українського села, її екологічну приуроченість до вологих оселищ, Т. Шевченко у своїх поетичних творах наділяє цю рослину всіма тими рисами, якими вона наділена у різних жанрах українського фольклору. Так, описуючи картини рідної йому природи, Т. Шевченко вербу в них завжди виступає як невід'ємний компонент тих місцевостей, що відповідають її екологічним особливостям, а це – береги рік, озер, ставків, вологих урочищ тощо. Переконливими свідченнями цьому є наведені нижче рядки з декількох творів поета, наприклад: «Над водою гне з вербою // Червону калину» («На вічну пам'ять Котляревському»), «У яру гребля, верби в ряд» («Катерина»), «Між ярами над ставами // Верби зеленіють» («Сон»), «Між вербами та над водою // Біленька хаточка» («І досі сниться: під горою ...»).

Однак, якщо у наведених рядках віршів передано словесний образ верби на основі її споглядання в реальній природній композиції села і його околиць, то в деяких інших своїх творах поет використовує один з видів тропів, зокрема, уособлення, наділяючи вербу ознаками, що властиві людині. Наприклад, «Верба слуха соловейка, // Дивиться в криницю», «Аж верби нагинались //

Слухатъ тую мову» («Гайдамаки»), «Верба сміється, свято скрізь!» («На вічну пам'ять Котляревському»), «А верби геть понад ставом // Тихесенько собі купають // Зелені віти ...» («Якби ви знали, паничі,»).

Інколи поет вдається до порівняння як виду тропу, щоби виразніше передати фізіономічні риси верби, які, як можна думати, зумовлені її старечим віком: «І над криницею верба // Нагнулась, як та журба // Далеко в самотній неволі» («Ми в купочці колись росли»). Вражаюче вдало послуговується Шевченко біологічними властивостями верби, зокрема, її високими життєвими потенціями, здатністю інтенсивно рости і розвиватися. Їх він використовує для протиставлення гарних умов життя дітей, які вони мають у родині з високими статками, з умовами життя однієї дитини, але бідної вдови: «У багатого ростуть діти - // Верби при долині, // А у вдови одним – одно, // Та й те, як билина» («Сова»). Не оминув поет скористатися народними приказками, в яких фігурує верба і які використовуються у тих випадках, коли те, про що йде мова, є нереальним або нісенітницею: «А може то така правда, // Як на вербі груші» («Москалева криниця»).

На завершення відзначимо, що наведені вище часткові відомості про використання Т. Шевченком у своїх творах назв багатьох рослин незаперечно свідчать про його достатню обізнаність із їх різноманітним світом, з їх екологічними і біологічними властивостями, на підставі чого вони майстерно вплетені в тканину поетичних творів, стали одним із засобів високохудожнього їх звучання. Водночас ботанічні знання Тараса Шевченка і їх використання у поетичній творчості свідчать про ще одну, можливо, ще недостатньо висвітлену, грань таланту нашого геніального поета.

Література

1. Жур П. Встречи на Мангишлаке (Из новых материалов к биографии Т.Г. Шевченко) // Звезда. – 1966. - № 8. – С. 178 – 186.
2. Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. – К.: Наукова думка, 2004. – 800 с.
3. Кондратюк А. З вишневого саду. – К.: Молодь, 1991. 192 с.
4. Липа О.Л., Добровольський І.А. Ботаніка. Систематика нижчих і вищих рослин. – К.: Вища школа, 1975. – 400 с.
5. Попов П.М. Т. Шевченко і О. Гумбольдт // Всесвіт. – 1961. - № 8 (38). – С. 153 – 158.
6. Смик Г.К., Капустян В.В., Іоніцой Н.Г. Рослинний світ України у творах Тараса Шевченка.- К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 120 с
7. Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом. – К.: Дніпро, 1984. – 509 с..
8. Шагінян М. Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1970. – 256 с.
9. Шевченківський словник. Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ. 1978. -409 с.
10. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Просвіта, 2003. – 344 с.

Summary

J. M. Berko

**BOTANICO-TROPICAL ANALYSIS OF POETRY POEMS «KOBZAR»
TARAS SHEVCHENKO**

The results of the botanical and tropical analyses 58 plants for their peoples names that used in poetry poems in «Kobzar» by Taras Shevchenko.

Key words: *Taras Shevchenko, «Kobzar», botanical analysis works, names of plants, tropics.*